

JAN TLUSTÝ

PATOČKOVA FILOZOFIE LITERATURY

Fenomenologický přístup k literárnímu dílu je tradičně spojován se jmény R. Ingardena a W. Isera. Připomeňme si základní orientační body obou autorů: v práci *Umělecké dílo literární* Ingarden jako první využil Husserlových analýz intencionality a popsal literární dílo jako čistě intencionální předmět, v následující knize *O poznávání literárního díla* se Ingarden zaměřil na výzkum vnímání (poznávání) literárního díla na podkladě Husserlových analýz časovosti vědomí. Na Ingardenovu ontologii i gnoseologii literárního díla naváže kostnický teoretik W. Iser a rozvede to, co u Ingardena zůstalo ještě v zárodečném stavu: ve studii „Apelová struktura textů“ se do centra Iserovy pozornosti dostávají místa nedo-určenosti, prostřednictvím nich vysvětluje Iser rozličné čtenářské konkretizace a estetické působení textu. Detailní fenomenologickou analýzu vnímání literár-ního díla podává Iser v práci *Akt čtení*.

Ingardenovy a Iserovy úvahy však nevyčerpávají možnosti fenomenologie beze zbytku: můžeme se také vydat cestou, kterou ve studii „Spisovatel a jeho věc“¹ navrhl Jan Patočka. V této práci Patočka rozpracovává vlastní „filozofii literatury“ (tak zní také podtitul studie) – v mnohém zde navazuje na Ingardena, zároveň jej ale překračuje a posunuje těžiště fenomenologických úvah do oblasti smyslu. V tomto bodě je Patočkova studie pro současnou literární teorii asi nej-zajímavější. Patočkova filozofie literatury však není myšlenkovou spekulací ve-denou z filozoficky dopředu zajištěných pozic, v pomalých krocích odkrývá Pa-točka „věc spisovatele“ od jazykové analýzy až po otázku smyslu.

Máme-li se zabývat věcí spisovatele, je nutné nejprve prozkoumat to, co leží v základech každého literárního díla a činí literaturu literaturou – výchozím bo-dem Patočkovy úvahy se stává **jazyk**. Patočka sestupuje k jazyku zprvu zdánlivě nefilozoficky, jakoby z pozice lingvistiky. Klade si otázku, jaká je povaha

¹ Studie pochází z r. 1969 a měla vyjít ještě téhož roku ve výboru Patočkových prací *O smysl dneška*. Kniha se už ale ke čtenářům nedostala, většina jejího nákladu byla skartována. Studie vyšla v sedmdesátých letech v několika samizdatových vydáních ve výboru *Umění a fi-losofie*, později opět v souboru *O smysl dneška*, Anglie (Purley), Rozmluvy 1987.

mluvní situace. Každý jazykový projev se uskutečňuje již v konkrétní situaci, prostřednictvím níž jsme schopni identifikovat předměty, o nichž vypovídáme, a lokalizovat je v prostoru a čase. Promluva je tak skrz mluvní situaci zapuštěna do světa. Důležitou roli zde hrají tzv. okasionální výrazy (termín E. Husserla), jejichž význam lze pochopit pouze z mluvní situace. Jen v konkrétní situaci jsme schopni identifikovat promlouvající „já“ a naslouchající „ty“, jen tehdy rozumíme tomu, že se cosi odehrálo „včera“ a že nějaké místo je „daleko“.

Prostřednictvím „lingvistického“ rozboru jazykové situace Patočka tematizoval problém **vztahu jazyka a světa**. Kromě otevření problému však Patočka ukázal, že jsme ve světě již zapuštěni prostřednictvím řeči (neboť sama řečová situace již svět předpokládá, radikálně dovozeno: svět je podmínkou řečové situace, a tedy i řeči).²

Skrze analýzu mluvní situace se Patočka dostává k praktické dimenzi jazyka a zkoumá, jakým způsobem je nám dán svět v konkrétní řečové (jazykové) situaci. Patočkovy úvahy o jazyce se v tomto bodě blíží filozofii přirozeného jazyka. Každá jazyková situace je podle Patočky neoddělitelně **spjatá s perspektivou**. O věcech vypovídáme vždy z určitého úhlu, samotný fakt výpovědi již předem počítá se zaujetím perspektivy. Např. na končetiny lidského těla se můžeme dívat buď celistvě (čeština), nebo členitě (němčina, francouzština).³ Již sama jazyková situace je ale perspektivní: každé promlouvající „já“ je zároveň „ty“ a každé promlouvající „ty“ je v téže chvíli „já“.

Jestliže je nám dán svět již skrze řeč perspektivně, pak perspektivnost světa zažíváme prvotně netematicky. Jazyk ani perspektivnost světa nejsou nikdy před námi dány prvotně jako předměty, ale vždy stojíme již v konkrétní perspektivě – teprve prostřednictvím zvláštních aktivit reflexe můžeme vlastní situovanost tematizovat.

Od popisu jazykové situace se Patočka dostává k analýze vyprávění. Vyprávění, jež je ve svých počátcích neoddělitelně spjata s mýtem, dokázalo řeč vyvádět z konkrétní jazykové situace – příběh je pochopitelný sám ze sebe a pro jeho porozumění není nutné vztahovat události, předměty a postavy k našemu světu. „Řeč sama obstarává poukazy na souvislosti, na které chce upozornit, sama nás vede. Souvislosti původně vázané na situaci mluvní se osamostatňují; poukazy na věci se stávají poukazy na slova, věty, slovesné celky.“⁴ Řeč, jež byla prvotně součástí světa a pochopitelná jen v mluvní situaci, se osamostatňuje a sama je schopná postihnout svět a smysl věcí. Skrze příběh mýtu je člověk schopný rozumět světu, pochopit souvislosti věcí a žít ve světě „smysluplném“.

² Vztahem jazyka a světa se zabýval již L. Wittgenstein v práci *Logicko filosofický traktát*. Wittgenstein definuje svět jako souhrn faktů, jehož logickým obrazem je právě jazyk. Na Wittgensteina přímo navázali logičtí pozitivisté (filozofové Vídeňského kroužku). Připomeňme rovněž široký proud tzv. analytické filozofie, především filozofii „přirozeného jazyka“, jež zkoumá jazyk v jeho praktické dimenzi, tj. ve vztahu ke světu.

³ J. Patočka, „Spisovatel a jeho věc. K filosofii literatury“, in: *O smyslu dneška*, Anglie (Purley), Rozmluvy 1987, s. 70.

⁴ Tamtéž, s. 71.

Pro dějiny lidského ducha měl podle Patočky zásadní význam vznik písma. Prostřednictvím fixované podoby jazykového projevu se člověk vymanil z pout přítomnosti a pocítil sám sebe jako bytost dějinnou. Pro mytického člověka v podstatě neexistovala minulost, mýtus byl stále znovuprožíván, člověk žil v čase cyklickém. Písmo se tak stalo i podmínkou zrození historie. Se vznikem písma objevil člověk nejenom možnost „fixace“ jazykového projevu, ale také možnost jeho kontroly. Pevně daný a kontrolovatelný význam slovesného projevu v podobě písma umožnil rovněž vznik filozofie, vědy a poezie. Filozofie velmi brzy objevila, že užíváme jazyka, přestože mnohá slova v našem projevu jsou neurčitá a vágní. Proto se již antická filozofie pokoušela přesně určovat a definovat významy slov, a nepřímou tak vytyčila linii hledání ideálního, jednoznačného jazyka. Od antické filozofie vede cesta až k moderní vědě, jejíž jazyk záměrně odmýšlí od řečové situace a subjektivních (perspektivních) postojů mluvčího – ideálním jazykem je např. jazyk geometrie a jazyk matematické přírodovědy. Zatímco však antická věda byla schopna postihnout pouze „ostrůvky skutečnosti“, moderní věda usiluje o postižení přírody jako celku.

Na rozdíl od filozofie, která se objevila náhle a během krátkého dějinného okamžiku prošla obrovský kus cesty, literatura na svět přicházela dlouho – ještě v antickém Řecku nemůžeme hovořit o literatuře v dnešním slova smyslu. Počátky literatury však sahají až k prvotním mýtům a jsou bezprostředně spjaty se vznikem mytického myšlení.

Pro mytické myšlení je podle Patočky charakteristický obrat od původního stavu, v němž člověk žije v sebezapomenutosti, bezprostředně u věcí. Tento původní, „před-mytický“ stav ovšem Patočka nepopisuje jako určitou historickou epochu. Patočka se spíše snaží fenomenologickou metodou zachytit způsob, jímž se člověk vztahuje ke světu v prvotních, samozřejmých aktivitách. Prvotně jsme tedy podle Patočky u věcí, unikáme sami sobě, žijeme v sebezapomenutosti, nestavíme sami sebe do středu vlastní pozornosti.⁵ „V běžném životě jsme plně zaměstnání řešením situace, aniž situaci jako takovou vůbec vidíme. [...] Skrze svou situaci jsme pak jakoby uvězněni do světa jako souboru jednotlivých skutečností a událostí, neboť skrze okamžitou situaci se vztahujeme vždy k jednotlivému: k této školní úloze, k této třídě, v níž mám za úkol naučit děti právě této lekci, k domům a zastávkám právě této ulice právě tohoto města, kde bydlím a kde je můj domov i mé zaměstnání, atd.“⁶

Už od prvotních příběhů mýtů a pohádek se však tato situace obrací. Skrze příběh jsme vyvázáni z jazykové situace (dovozeno: ze světa, viz výše) a **příběh se naopak stává světem**. Prostřednictvím příběhů transcendujeme sami sebe a „zpředměťňujeme svět“. Příběhy mýtů, bájí a pohádek reflektují, svým vlastním způsobem tematizují náš „žitý svět“ (Lebenswelt), základní tendence našeho života (konflikty, problémy, sny). Jelikož přirozený svět je vždy souvislost vý-

⁵ Fenomenologickou terminologií bychom mohli říci, že v každém našem intencionálním aktu je korelátém vědomí vždy nějaký předmět existující ve světě. Reflexe, vztahování k sobě samému, je až sekundární aktivita.

⁶ Tamtéž, s. 75.

znamů věcí (svět zažíváme vždy jako smysluplný a věcem vždy nějak rozumíme, máme svůj vlastní „rozvrh“), můžeme i o světě mytických příběhů hovořit jako o světě smyslu.

Právě smysl je to, co drží mýtus i pohádku pohromadě – smysl vyvstává z příběhu **prostřednictvím zápletky** (situace), jež musí být vždy na konci příběhu vyřešena. Zápletka tedy „objektivuje životní souvislosti“, staví před nás situace našeho života.

Obdobný význam přisuzuje zápletce i Paul Ricoeur v práci *Čas a vyprávění*. Ricoeur si klade otázku po předpokladu vzniku narativních struktur (vyprávění): na základě čeho jsme vůbec schopni cokoliv vyprávět? Odpověď nachází Ricoeur v PRAXIS, v tvořivém jednání. Je nejprve nutné mít předporozumění pro to, co je to tvořivé jednání, a teprve potom jsme schopni tvořivé jednání mimeticky ztvárnit, napodobit je ve světě literárního díla. Zápletka pak funguje jako „organizátor“ jednání v literárním díle, a to tím způsobem, že určité události (jež spolu souvisejí) uspořádá do konkrétní časové organizace (Ricoeurovými slovy „konfigurace“). Ricoeur tedy stejně jako Patočka odvíjí svět literárního díla od našeho „předporozumění“ přirozenému světu, s tím rozdílem, že Ricoeura zajímá praktická dimenze našeho předporozumění (tedy jednání).

Patočka dále odlišuje smysl mýtů, pohádek a antické literatury od smyslu „moderní literatury“, jež označuje jako životní smysl.⁷ Jelikož mýtus není výtvorem individualizovaného člověka, ale vždy je to příběh určitého kolektivu („My“), je také **smysl mýtů kolektivní**. Mýtus nikdy nezpodobňuje svět jediného člověka („Já“), ale vždy míří k nadindividuálnímu, obecnému („My“). Proto měl pro vznik „moderní literatury“ velký význam postupný rozklad mytického vědomí. Velkou roli zde sehrála filozofie, jež nahradila předem zajištěný smysl mýtu systematickou reflexí. Přesto však ještě v antice nemůžeme hovořit o „moderní“ literatuře. Antické eposy, poezie i dramata stále ještě směřují k obecnému, objektivnímu smyslu, i když jsou již individuálními výtvoři.

Řekli jsme již výše, že objev mýtu byl právě v **tematizaci světa**, jeho předmětů a situací. Zatímco původně žijeme „netematicky“, přímo u věcí, v situacích a rozporech, mýtus nám ukazuje svět, tak jak jej ve svém každodenním pobývání zakoušíme. Zároveň však tento svět vykládá kolektivně zaručeným smyslem. Objev moderní literatury byl v tom, že před námi rozprostřela světy, jejichž smysl musíme teprve vydobývat v průběhu četby na základě představovaných předmětů, postav a dějů. Moderní literatura je tak „individuálním zachycením životního smyslu“, jehož garantem je pouze osoba autora.⁸

Jakým způsobem se před námi otevírá onen individuálně zachycený životní smysl? Patočka zde nepřímou navazuje na fenomenologii R. Ingardena.⁹ Všechny

7 Obdobně rozlišuje Patočka smysl „tradičního“ umění (který je předem zajištěný) od smyslu „moderního“ umění ve studii „Umění a čas“.

8 J. Patočka, „Spisovatel a jeho věc. K filosofii literatury“, in: *O smyslu dneška*, Anglie (Purley), Rozmluvy 1987, s. 77.

9 Patočka byl s dílem Ingardena důkladně obeznámen. Srov. J. Patočka „Doslov“, in: Ingarden, *O poznávání literárního díla*, Praha, ČS 1967.

události a předměty literárního světa před námi vystupují jako fenomény, jejich fenomenalita je však zaručena jazykem. V každém dobrém spisovateli musí být tak alespoň špetka jazykové geniality. Předměty a děje jsou v literárním díle zachyceny pomocí nejrůznějších jazykových a představových struktur, jsou nám dány vždy v určité perspektivě. Jelikož se v průběhu četby před námi otevírá svět postav (např. svět Hamleta) v konkrétních perspektivách, vzdáleně k nám doléhá i „ozvěna světa“. Patočka opět upomíná na Husserla a jeho pojem „žitého světa“ (*Lebensweltu*) – stejně tak jako jsme zakotveni ve světě, jenž nás stále oslovuje a vybízí ke smyslu, obdobně se před námi během četby začne rozprostírat svět fikční. V obojím případě jsme stále zváni k spoluúčasti na dění smyslu – jak světa našeho přirozeného, tak světa literárního. **Věcí spisovatele je tedy odhalovat souvislost životního smyslu.** Zatímco v dílčích vědách se svět „rozpadá“ do dílčích pohledů a souvislostí, literatura (stejně jako ostatní umění) nám otevírá svět opět jako smysluplný celek.

Odkrytím otázky po smyslu literárního díla Patočka studii uzavírá – filozofie literatury tak vyústila ve filozofii umění (estetiku). Originální myšlenka „ozvěnovitosti“ přirozeného světa se objevuje v náznacích již v Patočkových dřívějších studiích „Učení o minulém rázu umění“ (1965) a „Umění a čas“ (1966), podrobněji ji však Patočka rozvinul až v této studii. Nezávisle na Patočkovi dospívá k obdobným formulacím v sedmdesátých letech i francouzský filozof P. Ricoeur.¹⁰ Ve své koncepci tzv. „světa textu“ dospívá Ricoeur k tezi, že literární dílo nastoluje zvláštní referenci druhého řádu – jak fikční literatura, tak poezie poukazují podle Ricoeura k našemu *Lebensweltu*, resp. k určité možnosti našeho „bytí-ve-světě“. Prostřednictvím literárního díla prožíváme „nabídku světa“, „skrže fikci a poezii jsou v každodenní skutečnosti otevírány nové možnosti bytí-ve-světě“.¹¹ Patočkovu pojetí smyslu Ricoeura nejen časově předjímá, ale ještě ukazuje, že přesnost fenomenologické analýzy může vést k „jistým závěrům“ v Husserlově smyslu: oba filozofové totiž domysleli možnosti fenomenologického přístupu k literatuře stejným směrem a shodli se v tom podstatném.

LITERATURA

- Ingarden, Roman: *O poznávání literárního díla*, Praha, Československý spisovatel 1967
- Iser, Wolfgang: „Apelová struktura textů“, in: *Čtenář jako výzva*, Brno, Host 2001, s. 39–61
- Patočka, Jan: „Spisovatel a jeho věc. K filosofii literatury“, in: *O smyslu dneška*, Anglie (Purley), Rozmluvy 1987, s. 67–85
- „Umění a čas“, in: *Orientace* 1966, r. 1, č. 5, s.12–22
- „Učení o minulém rázu umění“, in: *Umění a filosofie I*, Praha 1986, samizdat, s. 131–153
- Ricoeur, Paul: *Čas a vyprávění I*, Praha, OIKOYMENH 2000
- Úkol hermeneutiky*, Praha, FILOSOFIA 2004

¹⁰ V této době nemohl ještě Ricoeur Patočkovy práce o umění znát, první překlad statě „Spisovatel a jeho věc“ pochází z r. 1982.

¹¹ P. Ricoeur, *Úkol hermeneutiky*, Praha, FILOSOFIA 2004, s. 39.

PATOČKA'S PHILOSOPHY OF LITERATURE

In the study *Spisovatel a jeho věc (The Writer and his Cause)* Patočka attempts a phenomenological analysis of the literary work. Developing the theories of Roman Ingarden, Patočka emphasises the importance of meaning. In his view, the literary work reminds us of the natural world (Husserl's *Lebenswelt*) by creating a fictional world. Thus, Patočka's concept of an "echo of the real world" anticipates Ricoeur's concept of "the world of text".